„PHILOLOGICAL STUDIES“ – Славистичко меѓународно интердисциплинарно списание од областа на хуманистичките науки

Издавач

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, Институт за македонска литература – Скопје

***Philological Studies,* Vol. XXIV No. 2 (2026)**

Главен уредник

проф. д-р Јасмина Мојсиева-Гушева – Институт за македонска литература, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, Македонија

Извршен уредник:

д-р Тамара Ќупева – Институт за македонска литература. Скопје, Северна Македонија

Уредувачки одбор

проф. д-р Ивица Баковиќ – Факултет за хуманистички и општествени науки, Универзитет во Загреб, Хрватска

д-р Бојан Чолак – Институт за литература и уметност, Белград, Србија

д-р Нина Дитмајер-Прандо – Институт за словенечка литература и литературни студии, Љубљана, Словенија

проф. д-р Роберт Ходел – Институт за славистички студии, Универзитет во Хамбург Германија

проф. д-р Бранко Тошовиќ – Институт за славистички студии, Универзитет „Карл-Франц“ во Грац, Австрија

проф. д-р Оксана Микитенко – Институт за: уметнички студии, фолклор и етнологија „Максим Рилски“, Национална академија на науки на Украина, Киев, Украина

СОДРЖИНА / CONTENT

Предговор (мк) 17

Preface (en) 18

Предговор (ср) 19

Predgovor (sl) 20

Predgovor (hr) 21

Филозофски и културолошки проблеми / Philosophical-Cultural Problems

Ангелина Бановиќ-Марковска / Angelina Banović-Markovska

ВРЕМЕНСКАТА ДИМЕНЗИЈА НА ВИСТИНАТА КАЈ ДОСТОЕВСКИ И БУЛГАКОВ /

THE TEMPORAL DIMENSION OF TRUTH IN DOSTOEVSKY AND BULGAKOV 25-52

Историја и филологија / History and Philology

Дарин Ангеловски / Darin Angelovski

КАНОНСКАТА ПРЕТСТАВА ЗА ТВОРЕШТВОТО НА ПИСАТЕЛОТ ИВАН ТОЧКО И НЕГОВАТА НЕОБЈАВЕНА КНИЖЕВНОСТ ЗА ДЕЦА /

THE CANONICAL REPRESENTATION OF IVAN TOČKO'S WORK AND HIS UNPUBLISHED WRITINGS FOR CHILDREN 55-67

Јазикот во историско-културолошки контекст (компаративен аспект) / Word in Historical and Cultural Context (Comparative Aspect)

Андреј Стојановски / Andrej Stojanovski

ПАРОДИЈАТА И ХИПЕРБОЛАТА / PARODY AND HYPERBOLE . 71-92

Литературата во интеркултурен контекст / Literature in Intercultural Context

Вељко С. Ивановић / Veljko S. Ivanović

ИДИОТ СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА: *РАТНИ ДРУГОВИ* И ТРАГОВИ РУСКЕ КУЛТУРЕ /

THE IDIOT OF STANISLAV VINAVER: *WAR COMRADES* AND MARKS OF RUSSIAN CULTURE 95-129

Јована Караникиќ Јосимовска, Анастасија Ѓурчинова / Jovana Karanikikj Josimovska, Anastasija Gjurčinova

ИТАЛИЈАНСКИТЕ ПРЕВОДИ НА МАКЕДОНСКИТЕ КЛАСИЦИ:КОНЕСКИ И УРОШЕВИЌ ПРЕД ЧИТАТЕЛИТЕ ВО ИТАЛИЈА /

ITALIAN TRANSLATIONS OF MACEDONIAN CLASSICS: KONESKI AND UROŠEVIĆ FOR ITALIAN READERS 131-155

Ivica Baković

MAKEDONSKI KLASICI U HRVATSKOJ: PRIJEVODNA RECEPCIJA MAKEDONSKE KNJIŽEVNOSTI I MAKEDONSKOG KNJIŽEVNOG KANONA U HRVATSKOJ OD 1991. DO 2025. /

MACEDONIAN CLASSICS IN CROATIA: THE TRANSLATIONAL RECEPTION OF MACEDONIAN LITERATURE AND THE MACEDONIAN LITERARY CANON IN CROATIA FROM 1991 TO 2025 157-196

Ivana Latković, Ana Marić

SPISATELJICE U, OKO I ONKRAJ KANONA JUŽNOSLAVENSKIH KNJIŽEVNOSTI /

WOMEN WRITERS WITHIN, AROUND, AND BEYOND THE CANON OF SOUTH SLAVIC LITERATURES 197-225

Снежана Николић / Snežana Nikolić

БАГДАЛА (1954) КАО ЗАЧЕТАК ПОЕТИКЕ ФРАГМЕНТАРНОСТИ И КОЛАЖИРАЊА У СТВАРАЛАШТВУ ДУШАНА МАТИЋА /

BAGDALA (1954) AS THE ORIGIN OF THE POETICS OF FRAGMENTARINESS AND COLLAGE IN THE OEUVRE OF DUŠAN MATIĆ 227-249

Гоце Смилевски / Goce Smilevski

ЗОШТО МАКЕДОНСКАТА КНИЖЕВНОСТ Е ОТСУТНА ОД *ЗАПАДНИОТ КАНОН* НА ХАРОЛД БЛУМ? /

WHY MACEDONIAN LITERATURE IS ABSENT FROM HAROLD BLOOM'S *WESTERN CANON* 251-267

Марко С. Тошовић / Marko S. Tošović

УСМЕНА ПРИЧА И ТИШИНА У РОМАНУ КОД ХИПЕРБОРЕЈАЦА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ /

ORAL STORYTELLING AND SILENCE IN THE NOVEL AMONG THE HYPERBOREANS BY MILOŠ CRNJANSKI 269-290

Jakov Milovac

ĐAVOLSKA ZVIJERI, ČUDNO SAZDANA: FOKALIZACIJA I ROD U IGRI S ĐAVOLOVIM REPOM VITOMILA ZUPANA /

DEVILISH BEAST, STRANGELY MADE: FOCALIZATION AND GENDER IN VITOMIL ZUPAN'S GAME WITH THE DEVIL'S TAIL... 291-306

Марија С. Цветићанин / Marija S. Cvetićanin

ОБЛИЦИ СМЕХА У ПРИПОВЕДНОМ СТВАРАЛАШТВУ ЛАЗЕ ЛАЗАРЕВИЋА /

FORMS OF LAUGHTER IN THE NARRATIVE CREATION OF LAZA LAZAREVIĆ 307-322

Matija Ivačić, Ivan Moharić

PANSLAVIZAM JÁNA KOLLÁRA U ODABRANIM DJELIMA HRVATSKIH ILIRSKIH PJESNIKA (ADOPCIJA I TRANSFORMACIJA)

JÁN KOLLÁR'S PAN-SLAVISM IN SELECTED WORKS OF CROATIAN ILLYRIAN POETS (ADOPTION AND TRANSFORMATION) 323-350

Современото општество во културата, јазикот и литературата / Modern Society in Culture, Language and Literature

Јасмина Мојсиева-Гушева / Jasmina Mojsieva-Gusheva

ПРИРОДАТА ВО МАКЕДОНСКИТЕ НАРОДНИ БАЛАДИ (Еколошки и семантички пристап) /

NATURE IN MACEDONIAN FOLK BALLADS (An Ecological and Semantic Approach) 353-375

Проучување на говорот и лингводидактика / Speech Studies and Language Didactics

Симона Груевска-Маџоска / Simona Gruevska Madjoska

СИНОНИМИЈАТА И ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКАТА АКУМУЛАЦИЈА ВО РОМАНИТЕ НА ГОЦЕ СМИЛЕВСКИ (Семантички и стилистички аспекти) /

SYNONYMY AND LEXICO-SEMANTIC ACCUMULATION IN THE NOVELS OF GOCE SMILEVSKI (Semantic and Stylistic Aspects) 379-400

Рецензии и информации / Reviews and Information

Тамара Бабић / Tamara Babić

О ЈЕДНОЈ ПРЕКООКЕАНСКОЈ ЧЕЖЊИ / ON A TRANSEOCEANIC LONGING 403-406

Наталија Благојевић / Natalija Blagojević

ИЗМЕЂУ ПОЈМА И ТУМАЧЕЊА: VADEMECUM КАО САВРЕМЕНИ ВОДИЧ КРОЗ ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ /

BETWEEN CONCEPT AND INTERPRETATION: VADEMECUM AS A CONTEMPORARY GUIDE THROUGH ART HISTORY 407-409

Валентина Миронска-Христовска / Valentina Mironska-Hristovska

ХРИСТИЈАНСТВОТО ВО ЦРНОГОРСКИОТ ДУХОВЕН И КУЛТУРНОИСТОРИСКИ ИДЕНТИТЕТ /

CHRISTIANITY IN THE MONTENEGRIN SPIRITUAL AND CULTURAL-HISTORICAL IDENTITY 411-421

Љубица Д. Нешић / Ljubica D. Nešić

СВЕТИ САВА У ИСТОРИЈИ, ТЕОЛОГИЈИ И УМЕТНОСТИ /

SAINT SAVA IN HISTORY, THEOLOGY, AND ART..... 423-428

Билјана Ристовска-Јосифовска / Biljana Ristovska-Josifovska

ТРКАЛЕЗНАТА МАСА „АКАДЕМСКИОТ ПРОФИЛ НА КРСТЕ МИСИРКОВ“ – ПО ПОВОД 150-ГОДИШНИНАТА ОД РАЃАЊЕТО /

ROUND TABLE "THE ACADEMIC PROFILE OF KRSTE MISIRKOV" – ON THE OCCASION OF THE 150th ANNIVERSARY FROM HIS BIRTH (SKOPJE, 18 NOVEMBER 2024)..... 429-435

Бојан Чолак / Bojan Čolak

СИНТЕТИЧКИ ХОРИЗОНТИ НУШИЋЕВОГ ДЕЛА: О МОНОГРАФИЈИ *КЊИЖЕВНИ СВИЈЕТ БРАНИСЛАВА НУШИЋА* ГОРАНА МАКСИМОВИЋА /

SYNTHETIC HORIZONS OF NUŠIĆ'S WORK: ON THE MONOGRAPH *THE LITERARY WORLD OF BRANISLAV NUŠIĆ* BY GORAN MAKSIMOVIĆ..... 437-441

UDK: 821.163.41-1.09

ИДИОТ СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА: РАТНИ ДРУГОВИ И ТРАГОВИ РУСКЕ КУЛТУРЕ

Вељко С. Ивановић
Институт за књижевност и уметност
Београд, Република Србија
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-2057-3116

Кључне речи: авангарда, интертекстуалност, *Идиот*, витештво, метафикција

Резиме: У раду се разматра песничка збирка *Ратни другови* Станислава Винавера као дијалог са руском културом и књижевношћу, чему Први светски рат представља историјско упориште. Анализа је усредсређена на песму „Дача учитељ“, у којој руска тема добија најпотпуније поетско обликовање. Винаверова поезија у том оквиру открива интертекстуалне везе, нарочито с романескним корпусом Ф. М. Достојевског, чиме се осветљава специфичан спој прозног и поетског дискурса. Тај поступак истовремено упућује на поетичка питања блиска авангардним тенденцијама, која постају још израженија у Винаверовој стваралачкој пракси после Великог рата.

THE IDIOT OF STANISLAV VINAVER: WAR COMRADES AND MARKS OF RUSSIAN CULTURE

Veljko S. Ivanović
Institute for Literature and Art,
Belgrade, Republic of Serbia
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-2057-3116

Keywords: avant-garde, intertextuality, *The Idiot*, chivalry, metafiction

Summary: The paper examines the poetry collection *War Comrades* by Stanislav Vinaver as a dialogue with Russian culture and literature, for which the First World War represents the historical background. The analysis focuses on the poem “Dača the Teacher” in which the Russian

theme receives the most complete poetic formulation. Vinaver's poetry within this framework reveals intertextual connections, especially with the novelistic corpus of F. M. Dostoevsky, which illuminates the specific combination of prose and poetic discourse. This approach simultaneously points to poetic issues close to avant-garde tendencies, which become even more highlighted in his work after the Great War.

Дивној Дами,
у Христу уснулој професорки Тањи Поповић

Бурне књижевноисторијске промене у епохама српске књижевности готово увек су пратиле подједнако значајне, понекад и катаклизматичне друштвено-политичке преображаје. У том низу одсудних прекретница за српску културу, авангардна стремљења након Великог рата заузимају посебно место.

Авангардни ствараоци – међу којима Станислав Винавер има истакнуту улогу и као уметник и као теоретичар новог сензибилитета – радикално преиспитују вредности грађанске и шире националне традиције. Тај момент има нарочиту тежину у Винаверовом случају, будући да је као писац потекао управо из предратне грађанске културне матрице[1]. Етичке формуле засноване на нормативима пре 1914. године више нису одрживе, а нова књижевна клима отвара и другачији однос према религијском искуству. Како примећује Горана Раичевић, „религија поручује да је земаљски живот царство суза, чекаоница у којој се трпљење награђује вечним спасењем“ (Раичевић 2015: 266).

Нешто касније од узаврелих књижевних година непосредно након рата, али у тесној вези с новоуспостављеним књижевним каноном, јавља се песничка збирка Станислава Винавера *Ратни другови* (1939). Већ сами наслов наговештава да ће ова књига донети низ литераризованих биографија сабораца, с којима је

[1] О Винаверовој неприлагодљивости „старом“ књижевном систему илустративно говоре речи Драгише Витошевића које наводи Александар Петров: „Скерлићу и *Гласнику* служи на част што су 1909. открили и објавили младог Винавера, а Винаверу не мање служи на част што је *Гласник* напустио већ 1910“ (Петров 1996: 298).

песник делио заједничку судбину у редовима српске војске током ратних година. Разноликост људских судбина условљава и отежавајућу позицију самог аутора, будући да збирка настоји да представи панораму социолошке хетерогености коју је оспољио српски фактор Великог рата. Стога Винаверови поетски ликови обухватају људе различитих карактера и друштвених положаја – од студената Сорбоне до припростих сељака, од младих бораца до ветерана из претходних ратних сукоба, све до појединаца из позадине фронта.

Да ли је Винаверов тематски одабир погодовао стваралачком уобличавању садржаја који не припада искључиво национално-историјској проблематици? Другим речима, може ли положај човека у Првом светском рату као збиљски материјал књижевног обликовања бити адекватан у односу на поетику и технику које превазилазе традиционалне оквире? Напослетку, питање религијског превредновања постаје још сложеније ако се сагледа унутар скупа чинилаца који образују нови естетички критеријум.

На ове недоумице могуће је понудити одговор управо кроз *Ратне другове*. Песма „Дача учитељ“ показује имплицитне знакове измењеног сензибилитета и поетике, али истовремено нуди другачији став према оним облицима духовности према којима је авангарда често заузимала радикално одбојан, па и агресиван став. Винавер, у контексту једног од бројних авангардних противречја, гради интертекстуалну мрежу која покреће дијалог с „традиционалним“ писцима, чиме оцртава трајни уметничко-религијски проблем везан за живот једног војника и учитеља из села Вреоца. Управо тај додир авангардне проблематике и традиционалне теме постаје својеврсни сажетак Винаверове поезије, коју је Милосав Тешић означио као „један од најблагороднијих песничких напора у српској поезији двадесетог века“ (Тешић 2016: 111).

* * *

Уметничка интенција Станислава Винавера у књизи *Ратни другови* везана је за битне и одређујуће преокрете које доноси нова литерарна струја. Природно, измењени уметнички контекст изазива измену самих чинилаца који формирају интертекстуалну

мрежу дела. Једна од уочљивијих промена те врсте тиче се прозаизације поезије, појаве чији се интензитет у паралелизму поетизације прозе запажа и пре рата (Јовић 2015: 258). Тежња да се прозни израз учини не само могућим него и уметнички ефектним кроз форму стиха утиче, свакако, на ослобађање стиховног облика метричких стега.

Винавер са *Ратним друговима* одлази корак даље у томе поступку. Љубомир Симовић напомиње како су *Ратни другови* потпуно измењени у односу на дотад познату Винаверову песничку поетику, те да се у збирци из 1939. године у виду „невероватне и необјашњиве промене“, јављају другачије „схватање поезије, и садржај, и песничке структуре и форме, и лексика, и реченица, и мелодија“ (Симовић 2008: 279). Слична су и запажања Миодрага Павловића, који сматра да Винавер *Ратним друговима* „покушава да се отресе преобилног римовања и музикалности“, те да „намерно тражи наративни, прозаични језик, одриче се филозофије, у корист реалистичке конкретности, одриче се хумора и сатире, остварује сентименталност и носталгију“ (Павловић 1981: 462). Удаљавање од класичног поетског облика, дакле, доводи до дестабилизације „винаверовски“ схваћене класичне лирске кохеренције, и готово свих других чинилаца који би одређивали ритмички склоп.

Одлука песника да *Ратне другове* ослободи нарочито строгих песничких форми може деловати помало изненађујуће, нарочито ако се има у виду пажња коју је Винавер посвећивао метричком експерименту, „метаметричкој сугестији“ стиха, као и мелодијским и прозодијским усаглашавањима. Међутим, чини се да овај поступак, иако различит од дотадашњих поетских и прозних остварења, не поставља пред читаоца суштинску загонетку. Разјашњење песникове намере као да се крије већ у самом називу збирке, који призива епски регистар, односно уметничко имагинирање ратног искуства кроз првенствено лирски израз. Из тога разлога није необично што Јован Делић песме из *Ратних другова* одређује као „тип авангардне баладе“ (Делић 2015: 153). Будући да се Винавер определио за песнички, а не прозни оквир књиге, појава епизације лирског исказа јављала

се као нужна последица његове формално-садржинске концепције[2].

Поступак прозаизације могао би имати и друге, нарочито занимљиве књижевне узроке. Они не произлазе искључиво из интенције коју диктира епски и поетички амбијент Првог светског рата, већ и из самог *садржаја* који Винавер везује за своје ликове. Раније је указано да поједини „ратни другови" јесу универзитетски полазници; отуд не изненађује што се уз Гавру Остојића („Гире са Сорбоне") везују „Диркајм", „Леви-Брил", „интегрални рачун" и „санскрит" (Винавер 2015а: 221–223), или пак „историјски смер" и „морална садржина" засновани на познавању „научених истина" из „књига" за Данила у истоименој песми (Винавер 2015а: 230–231). С друге стране, „ђак поднаредник Рака Пиштољ" у „Потпоручнику Лазару Дилберовићу" држи пред борбу говоре „као Јулије Цезар" „или неки војсковођа из Тукидида", а саборцима прича и „О огромним кућама у Њујорку / О древноме Риму / И о једнооком Ханибалу, / И о Југурти, / Старом презирачу" (Винавер 2015а: 240–241).

У тесној вези са читањем значајних дела светске литературе налази се и писање, о којем такође воде рачуна Винаверови поетски јунаци. Оно се доводи у додир са хроничарском свешћу, као у случају чика Грујице Дабића (истоимена песма), који

[2] Уз нешто смелију претпоставку, можда би се могло рећи како је овај вид поступања заправо резултат ауторове замисли да у модерну књижевност поврати искуство епске народне песме. Већ сâм пример „Даче учитеља" носи извесна поклапања са темом хибриса, „кад главни јунак прелази границе које су му дате и одобрене од божанства, *кад насилује морални ред ствари*, кад руши и крши меру која је основни закон човечанства" (Винавер 1975: 249; курзив наш). Управо је садржај хибриса сугестивно везан и за текст из којег потиче овај навод – реч је о „Трагичном надахнућу Филипа Вишњића". Међутим, евентуални повратак народној епици могао би имати и своју негативну страну. Јер, форма јуначке песме десетерачким утицајем на српску културу одражава, као што је познато, изразито негативан, „трохејски" рефлекс у Винаверовим схватањима. Протежност ове појаве и у модерном времену Великог рата могла би значити и песникову песимистичку визију наше литературе која не може да се ослободи ритма и садржаја народне епске песме.

бележи важне догађаје и промене у пуку (Винавер 2015а: 245–248)[3]. Писање као вид историозофског промишљања уочљиво је и у песми „Стари војсковођа“ (Винавер 2015а: 208–213). Бележење, као обавеза према себи и заједници, у времену страдања, представља се као чин који носи позитиван стваралачки импулс. Уз то, Винавер не идеализује утицај лектире: у „Ранисаву Буби“ (Винавер 2015а: 164–166) стид због „непросвећености“ и немогућности самосталног читања изазива маничну тежњу за образовањем, која кулминира сценом у којој јунак умире с књигом Жана Лафонтена, „сричући басну о Попцу и Мраву“ (Винавер 2015а: 166).

Читање и писање, као делатности које сведоче да духовни живот не ишчезава ни у условима ратног пустошења, представљају важан садржински чинилац збирке. У том контексту, читање *Ратних другова* нужно је довести у везу с овим аспектом хуманистичке културе. Управо наведени елемент може указати на додатни разлог прозаизације лирског израза. Насупрот тежњи ка испитивању песничке форме, унутар поетске представе јавља се књига као синоним за бележење, односно причу. Није без значаја ни чињеница да су наведена штива у Винаверовим песмама превасходно из прозног, односно непесничког корпуса. Отуд се један од разлога песникове прозне трансформације може тражити и у овом занимљиво осмишљеном присуству прозе као пратиоца његових поетских јунака.

С тим у вези чини се да је највидљивији утицај прозног дискурса оспољен у песми „Дача учитељ“. Структура прозног утицаја у овој песми уједно покреће и разгранату

[3] Одбивши „неког француског књижевника“ који је био заинтересован за материјал његове хронике, лик чика Грујице као да гравитира поменутој фолклорној поетичкој равни: „Када се свршио рат / Он је куповао ратне албуме / И сваку свешчицу народних песама / И сваку књигу о рату. / Он је посветио оно што му је остало од живота / Што му је поклонио Бог / Довођењу у ред огромнога тефтера / У коме има свега и свачега“ (Винавер 2015а: 247). Да ли се у несрећености бележака и њиховом „довођењу у ред“ могу чути сасвим дискретни одзвуци ратног дневника („о Чарнојевићу“) Милоша Црњанског?

интертекстуалну мрежу. Управо захваљујући поетичком дијалогу с делима друге националне (руске) књижевности, Винавер је могао да у лик свог учитеља из села Вреоца унесе мисаоно-осећајни механизам који у дубинским слојевима дијалога досеже и до граница метафикционалности.

Представа о Дачи учитељу не превазилази портретне и карактерне „медаљоне“ из поворке „ратних другова“, на које нас је песник упутио. Готово да се из песме у песму може пратити Винаверов приказ „обичног“ српског човека из времена прве и друге деценије 20. века. У појединим аспектима, отисак друштвених прилика Србије препознаје се као наслеђе обреновићевске епохе, обележене корумпираношћу и инертношћу државног апарата, чији ће се одјеци задржати и у каснијем, модерном времену. Лик Даче управо рефлектује тај друштвено-историјски континуитет:

„У селу Вреоцу, Дача учитељ
Дебео, нешто подбуо од вина и седења,
Са маленим оштрим очицама,
Са танким високим гласом
Бавио се страсно политиком,
Малом и најмањом,
Ситном и најситнијом.

И свак је морао помислити
Да припада ономе познатоме реду људи
Без кога се не да ни замислити наша земља
Којима је партија главни покретач мисли
И који и у сну бунцају о партији“
(Винавер 2015а: 170)

Премда за карактер свог „хероја“ још увек не везује експлицитне књижевне моделе, односно уочљиве интертекстуалне сигнале, песма већ у уводним строфама успоставља кључне смисаоне координате. Лик представљен као „просечан“ човек, огрезао у малограђанским и политичким

махинацијама, тешко може упутити на претпоставку о вишем интелектуалном или аксиолошком хоризонту. Управо на подлози те хуманистичке ограничености успоставља се необичан антитетички образац:

„Уистини Дача учитељ
Имао је тајно и велико занимање,
Једино право занимање живота
О коме нико није имао појма.

Научивши самоучким начином
Кријући то од свакога
Руски језик,
Бавио се читањем руске литературе.
Достојевског, Толстоја, Тургењева,
Знао је у прсте
Све је читао по неколико пута
Жедно и гладно и чежњиво.
Због Наташе Ростовцеве
И Настасје Филиповне
Он се никада није женио“
(Винавер 2015а:170–171)

Већ овај други сегмент песме уводи проблематичан однос између узвишених књижевних идеала и противречне стварности живота – раскорак који ће се показати као једна од главних константи Винаверовог поетског поступка. Прихватање фикционалних ликова као стварних, као и усклађивање сопственог живота са светом књиге, отвара тему ентузијастичког читаоца. Према Умберту Еку, читалац који приступа тексту у знаку снажне идентификације и уживљавања, склон је да књижевни свет доживи као сопствени:

„На први поглед наивног читаоца намами познати процес приповедања; он обуставља своје неверице и пита се о могућем току догађаја. Он ставља у

> заграде свако екстензивно поређење и улази у свет *Драме* [дело које Еко узима као пример] као да је то његов лични свет“ (Eco 1979: 208).
>
> „Подаци енциклопедије читаоца лако се уливају у процес актуализације садржаја. Свет Раула и Маргерите [ликови узетог дела] изгледа као свет читаоца“ (Eco 1979: 208)[4].

Овај модел разумевања повезан је с тзв. „теоријом урањања“ (уп. Бојанић Ћирковић 2017: 187), која књижевно дело тумачи као специфичан облик сугестије усмерене ка читаочевом искуству. Сродно томе, концепт „наративне емпатије“ Сузан Кин указује на тип читалачке идентификације који подразумева дубоко уживљавање у свет текста (Бојанић Ћирковић 2017: 192). Према овој теорији, „емпатијски“ читаоци – попут Даче учитеља – поседују изоштрену способност разумевања радње и њене каузалности, што им омогућава и прецизније сагледавање њеног значења (Бојанић Ћирковић 2017: 192).

У том теоријском оквиру јавља се интерпретативна дилема: како разумети појаву да човек обележен паланачким навикама и политичким ситничарењем испољава духовни елан који га води чак и до порицања брачног живота услед читалачке везаности за књижевне јунакиње Толстоја и Достојевског? Лирска „мотивација“ Даче учитеља у овом и другим сегментима песме може се довести у везу с одређењем „лепе и племените бизарности“, особине коју, везујући је за *Ратне другове*, истиче Драган Хамовић (в. Хамовић 2015: 212).

Разматрању Дачине племенитости, која настаје на неплеменитим духовним основама, вратићемо се нешто касније. За

[4] Енглески превод: “At a first glance the naive reader is lured by the familiar process of narrativity; he suspends his disbeliefs and wonders about the possible course of events. He brackets any extensional comparison and enters the world of *Drame* [дело које Еко узима као пример, прим. аут.] as is it were his own world” (Eco 1979: 208). “The data of the reader’s encyclopedia flow easily into the process of actualization of the content. The world of Raoul and Marguerite [ликови узетог дела, прим. аут.] looks like the world of the reader” (Eco 1979: 208).

сада је важно указати на претпоставку да се управо на овом „мотивацијском“ раскораку Винаверовог јунака успоставља идеја метафикционалности.

Чини се, притом, нарочито значајним уочити почетак формирања интертекстуалне мреже у наведеном, метафикционалном сегменту песме. Она се јасно концентрише око руског културног и националног елемента, што је случај и у другим деловима збирке. Винавер у *Ратним друговима* пева и о болесном Крци, који се сећа руског генерала и његове бриге о српским војницима, док као болесник пева „само руску химну, / Лагано, убедљиво, отегнуто / Као неку старинску севдалинку / Која је одувек наша, / И коју само нисмо до сада умели / Певати као што треба“ (Винавер 2015а: 199–200).

Међутим, у песми „Дача учитељ“ помињање руских писаца усмерава се превасходно ка књижевноуметничком слоју. Већ сама имена књижевних јунакиња – Наталије Иљиничне Ростове и Настасје Филиповне Барашкове – упућују на романе *Рат и мир* Толстоја, односно, на *Идиота* Достојевског. Обраћање управо женским ликовима има и функцију суптилног означавања „нежнијег“ читалачког сензибилитета Даче учитеља. До самог краја песме женски ликови руске књижевности остају, уз изузетак кнеза Мишкина (као фигуре сродне овом типу осећајности) једини кореспонденти његове имагинарне, а унутрашње доживљене као стварне, преписке:

„А Вјерочки, Аглаји, Настасји
У европскоме рату
Писао је чак и писма
Са мекоћом Тургењева
И прочитавао их са ганућем“
(Винавер 2015а:171)

Угледање на читалачке узоре („мекоћа Тургењева“[5]), одражено на стилском плану писама, већ само по себи указује на важан елемент књижевне културе у Дачиној лектири. Тургењев је, наиме, „као ретко који писац имао слух за тихе, узбуђене невине девојачке уздахе, да види дрхтаје њихових узнемирених, нетакнутих груди, да запази овлажени поглед заљубљене девојке“ (Вулетић 2014: 64). Јуриј Лотман ће, такође у вези с уметничком и културолошком глорификацијом руске жене, истаћи:

> „Друга половина XVIII и прва половина XIX века [...] доделила је жени посебно место у руској култури, и то је било повезано с тим што је женски карактер тих година, као никада пре, формирала књижевност. Управо тада је настала представа о жени као најосетљивијем изразу епохе – становиште, које је касније усвојио И. С. Тургењев и које је постало карактеристична црта руске књижевности XIX века“ (Lotman 2017: 73).

Лиризам писца *Ловчевих записа* у обликовању женских ликова привукао је пажњу и Милоша Црњанског, који је истицао *Руђина* као значајан узор, а Ирину Павловну Осињину, из Тургењевљевог *Дима*, сматрао једним од најупечатљивијих ликова светске књижевности[6].

Избор ликова којима Дача упућује своја лирска писма (уз могуће референце на Русоа и романтичну атмосферу епистоларне књижевности) од кључне је важности за Винаверов интертекстуални дискурс. Истовремено, Дачина преписка

---

[5] Лиризам писца *Ловчевих записа* посредован је нарочитим стилским средствима (в. Зерчанинов – Рајхин – Стражев 1947: 293–298), чијом употребом Винавер подразумева Тургењевљев лирски ефекат.

[6] „Тургењев је за мене, међутим, највећи уметник писања романа. Веома сам волео *Ловчеве записе.* Његовог *Руђина* читао сам и читам увек, поново. *Дим* сматрам за један од оних мајсторски компонованих романа, а незабораван по опису људи и утицаја које идеје на људе остављају. Како је он само дао Ирену, жену која се мења. То још нигде нисам срео“ (Crnjanski 1992: 274).

конкретизује и један историјски тренутак руске културе, имајући у виду да је процес еманципације руске жене „почео од књижевности“, односно, „да је Петрова епоха увукла жену у свет књижевности“ (Lotman 2017: 59).

Имагинирани лик официра који у Првом светском рату носи, са својим стварима, и „пун сандук руских књига“ (Винавер 2015а: 171) подразумева добро познавање ликова којима ће писмо упућивати, али и – што је можда још важније за интертекстуалне утицаје – познавање самих имагинарних (књишких) садржаја којима се баве јунакиње руске литературе.

Први стих наведене строфе – „А Вјерочки, Аглаји, Настасји“ – чини се непосредно призива дело у којем су присутне све три јунакиње. По свему судећи, реч је о *Идиоту* Достојевског, то јест о Вери Лебедевој, Аглаји Јепанчиној и Настасји Филиповној. Ова повезаност, додуше, може бити доведена у питање будући да име Вера носи и Наташина сестра у *Рату и миру*, као и јунакиња Љермонтовљевог *Јунака нашег доба*[7]. Ипак, управо „читалачки“ фактор упућује на закључак да је у питању Вера Лебедева: сва три лика која Винавер доводи у везу с Дачиним писмима обележена су наглашеним интересовањем за читање, што их чини међусобно сродним.

Вера Лебедева, на пример, уз оца слуша псеудоегзегетска тумачења *Откровења Јованова*, што с посебним интересовањем прати и Настасја Филиповна (Dostojevski 1977a: 250). Иако није међу најистакнутијим ликовима романа, Вера учествује у разговорима[8] који откривају њене интелектуалне склоности.

[7] Поетички оквир који подразумева присуство књиге, као да притом прати и Веру Љермонтова, за којом Печорин долази у Кисловодск: „Овдашњи становници тврде да ваздух у Кисловодску ствара расположење за љубав, *да се овде дешавају расплети свих љубавних романа који су се било кад започели у подножју Машука* (Ljermontov 1963: 115; курзив наш). Сем тога, Печорин наводи и мишљење доктора Вернера који је женско понашање довео у везу са зачараном шумом у Тасовом *Ослобођеном Јерусалиму* (Ljermontov 1963: 117).

[8] Тако, на пример, Достојевски говори о њеном присуству на свечаности поводом кнежевог рођендана: „Али она је и пре кнежевог доласка – чим би

Насупрот томе, Настасја Филиповна добија далеко значајнији простор у самом роману, а њена читалачка култура јасно је профилисана: њено време у Петрограду протиче у интензивном читању (Dostojevski 1977a: 59). Управо та култура условљава и њене ироничне и критичке реакције – попут примедбе да је кнежева просидба исувише „из романа“ (Dostojevski 1977a: 205). Своју еманципованост она супротставља грубости Рогожина, било алузијама на књижевне текстове, било подстицањем саговорника на читање историјских дела[9].

Међутим, Винаверов избор јунакиња из *Идиота* не исцрпљује се у осликавању Дачине сензибилности. Једна од кључних идеја песме „Дача учитељ“ остварује се управо кроз интертекстуалну везу с трећом фигуром – Аглајом Јепанчином. Да би се та веза у потпуности разумела, потребно је најпре сагледати садржај Дачиних писама:

„Писао им како сиротињски ратујемо
У сламним шеширима и гаћама
Са мало артиљерије.
Снабдевање нам је посве оскудно
Већ смо исцрпени од два ранија рата,
И како смо простосрдачни
И мали, али честити.

Јављао им да цела наша дивизија има
Подарене руске пушке

макар на часак могла да остави посао – излазила на терасу *и врло пажљиво слушала ватрену дебату о најапстрактнијим и за њу најчуднијим стварима*, која се међу поднапитим гостима непрекидно водила“ (Dostojevski 1977b: 62; курзив наш).

[9] „(А она ми сама једном у Москви рече: ’Ти би требало да се колико-толико образујеш, макар *Руску историју* Соловјева да прочиташ, јер, ето, ништа не знаш.’) ’То је паметно’, рече, ’тако и ради, прочитај је. Ја ћу ти списак начинити какве књиге пре свега да читаш; хоћеш ли?’“ (Dostojevski 1977a: 267).

Са дугачким бајонетима, као режањ,
Што нас некако још више зближава,
И стално опомиње на Русију“
(Винавер 2015а: 171–172)

Ове вести с фронта задржавају извесну књишку интонацију: стварност рата лиризована је у духу хуманизма и словенског заједништва, при чему Русија функционише као идеализовани културни и духовни ослонац. У том смислу овај сегмент песме делимично измиче интертекстуалној мрежи јер се односи на конкретне историјске околности; ипак, и он је подложан литерарном преобликовању. Винаверов Дача учитељ, угледајући се на своје читалачке узоре, развија један од карактеристичних модела руске културе – преображај историјске стварности у знак трансцендентног значења (спаситељски лик Русије).

Питање односа овог модела према лику Аглаје може се разјаснити унутар имагинарног простора књиге. Најмлађа од сестара Јепанчиних није изузетак у погледу читалачке образованости; напротив, за њих се „са ужасавањем причало да су много књига прочитале“ (Dostojevski 1977a: 25). Међу тим књигама издваја се Сервантесов *Дон Кихот*, у који Аглаја сакрива кнежево писмо[10]. Овај поступак сугерише њено разумевање кнеза Мишкина као фигуре „тужног витеза“: током разговора о витезу од Манче, Аглаја узвикује да „ништа лепше не може бити од ’сиромашног витеза’“ (Dostojevski 1977a: 306–307). Она је, заправо, први[11] лик који у кнезу препознаје витешки модел племенитости и оданости (о витешким мотивима *Идиота* в. Вранеш 2012: 105–121).

[10] „Сутрадан опет извади писмо и метну га у једну подебљу књигу повезану у чврсте корице (она је увек тако поступала са својим хартијама да би после лакше могла наћи кад јој која затреба). И тек после недељу дана паде јој поглед на наслов те књиге. То је био *Дон Кихот од Манче*, Аглаја се ту *страшно засмеја*, *не зна се зашто* (Dostojevski 1977a: 235–236; курзив наш).

[11] Уколико бисмо овде изузели ироничну примедбу Фердишченка на рођендану Настасје Филиповне: „А кнез ће почети тиме што ће нам отпевати модерну романсу“ (Dostojevski 1977a: 174).

Тај модел додатно се актуализује кроз Пушкинову песму о „сиромашном витезу“. Пушкинов витез након визије „дивне Даме“, одлази у крсташки рат. У овом случају долази до удвостручене имагинарне перспективе: лик Достојевског тумачи лик Пушкина. Винавер, уводећи Дачу учитеља, додаје и трећи ниво – српског официра који чита руске романе. Аглајина песма гласи:

„Место шала бројанице
На врат стави витез млад,
Челик-мрежом покри лице
Нит’ је пред ким диже кад.

Пун љубави чисте, жара,
Омађијан оним сном,
Крвљу својом он нашара
A. M. D[12]. На штиту свом.

Кад по кршеној Палестини
Докле борбе пламти час
Призиваху паладини
Име дама у сав глас,

’*Lumen coeli*, *sancta Rosa*’[13]
Он клицаше – претњом том
Сатираше – смртна гроза! –
Муслимане као гром“
(Dostojevski 1977a: 312–313)

У овом тројном интертекстуалном оквиру витешки мотив добија ново значење. Винавер не преузима дословно образац

[12] Лат. *Ave*, *mater Dei!*
[13] Лат. „Небеска светлост, света Ружо!“

„дивне Даме“ као покретача јунаковог деловања; уместо тога, задржава се матрица женског принципа. Док Пушкинов витез призива Богородицу – у рату – и то Богородицу као симбол сакралне женствености, Дача учитељ упућује писма јунакињама Достојевског – такође у рату – чиме се унутар поетске структуре успоставља паралела. На једној страни су, дакле, кнез Мишкин и витез Пушкинове песме, а на другој поетски лик Винаверовог јунака из села Вреоца.

Управо захваљујући овој паралели – Богородица / јунакиње *Идиота* – могуће је говорити о Винаверовом принципу сакрализације (не)постојећих жена, што се уклапа у образац преображаја Русије у „Царство Божје на земљи“. Пишући, Дача себе пројектује у витеза који из самог средишта борби не узвикује небеске похвале, али зато, с „мекоћом Тургењева“, призива Госпе своје читалачке фантазмагорије.

Винаверово укључивање витешке тематике у мотивски систем потврђује запажање да „епоха модернизма“ оличава „трећи повратак средњовековног витешког идеала на књижевноисторијску и светскоисторијску позорницу“ (Вранеш 2022: 27), те да су „у традицији западноевропског витештва модернисти препознали идеал племенитог живота, који је за њих једини био вредан живљења“ (Вранеш 2022: 46).

Песнички поступак на овом месту доводи до крајњих граница структуру донкихотског духа: човек који ликове Достојевског доживљава као стварне, до мере по којој се истим ликовима могу упутити писма, већ је на почетку песме означен („само“) као учитељ из села Вреоца. Управо кроз ту витешку пројекцију он постаје носилац извесног „духовног сепаратизма“, што потврђују наредне строфе, као наставак историје писама:

„У једном писму
Објашњавао им став Фиће учитеља
Свога старога друга
Опет из неког шумадијског села.

Фића је сматрао

И сад, као некад у учитељској школи
Да нас прожима десетерац,
Да се ми бијемо
За народну песму
Да припадамо потпуно народној песми
Да сваки наш покрет проистиче из ње
И да уопште нисмо своји.

Дача је писао Аглаји Николајевној
Да је то за њега само делимично тачно,
Да он још увек највише припада
Великој Русији Тургењева, Достојевског
И човечанству
И да су и ови наши кротки и храбри војници
Мада то не знају
У основи на истоме путу“
(Винавер 2015а: 172)

Овај сегмент песме представља главно мотивацијско извориште витешке проблематике, утолико пре што је непосредно упућен Аглаји, јунакињи која прва препознаје витешки култ у карактеру Лава Мишкина. Међутим, прималац писма – „Аглаја Николајевна“ – не одговара пуном имену Достојевскове јунакиње (Аглаја Ивановна Јепанчина). Чиме је мотивисана ова разлика у патронимима? Да ли је, можда, у питању „друга“ Аглаја?

Руска књижевност познаје више ликова с овим именом[14]. Међу њима се издваја јунакиња истог имена и патронима у

[14] Пушкинова неименована песма, чији први стих гласи „Један је имао моју Аглају“ (Puškin 1979: 77); Чехов такође има (негативну) јунакињу овог имена, староверку и хлистовку (уп. Čehov 1990: 210–238). Међутим, Аглаја у истоименој причи Ивана Буњина из 1916. године показује извесне паралеле са Винаверовом песмом. Аглаја, по надимку Ана, следећи *читања житија*

роману *Историја једног путовања* Гајта Газданова (1929), представљена као једна од љубавница главног јунака Владимира Николајевича Рогачова[15]. Ипак, ни „та“ Аглаја Николајевна, нити други ликови истог имена, семантички се не уклапају у интертекстуалну структуру „Даче учитеља“, нарочито у односу на остале јунакиње које Винавер издваја. Стога је највероватније да песник Аглају омашком именује као „Николајевну“ уместо „Ивановну“.

Међутим, споменути Дачин „духовни сепаратизам“ не произлази из односа према руској књижевности, већ из суочавања с представницима сопственог национално-културног круга, чији је метонимијски представник учитељ Фиђа. Раније је указано да Винаверова епизација песама у *Ратним друговима* може бити покушај поетичког призива епског народног мишљења и певања. У том смислу, помени народног фолклора заиста представљају историјску меру којом се збирка надовезује на херојско искуство наше народне епике, тим пре што је фолклорно-паганski начин мишљења био жив у колективном духу све до пред Велики рат и током њега.

Ипак, за разлику од других песама у збирци, лик Фиђе учитеља – репрезентанта народног менталитета – није изразито позитивно вреднован у аксиолошком смислу. Призив „народне песме“ свакако функционише као реминисценција на циклусе јуначке епике који вековима чувају слободарски дух, те би се, из

светаца своје сестре Катарине, одлази у манастир и умире под строгим законима испосништва (уп. Буњин 2010: 229–237).

[15] Роман Газданова на једном месту изненађујуће подсећа на Дачину идеју писања непостојећим женама. У једном разговору Александар Александрович говори свом пријатељу Владимиру Рогачеву: „Ми жени стотинама година сугеришемо све оне фантазије, по којима нас води наше надахнуће; ми је стварамо хиљаду пута, и она нас само прати у нашем лирском путовању. Али она уопште не постоји, ми смо је измислили. Ради чега – не знам; мислим да одговор на то питање лежи пре у физиолошкој, или, ако хоћете, онтолошкој, сфери; објашњење је у еволуцији културних форми, у сваком случају то није божанство које постоји појединачно, то чак није готово ни индивидуалност“ (Gazdanov 2000: 90).

историозофске перспективе, могло рећи да Фићин став не може бити негативно оцењен. Оно што заступа Фића учитељ управо и сажима основне вредности српске националне културе, њену етичку меру и херојско схватање живота.

Међутим, Винавер једним суптилним стилистичким поступком доводи у питање чисто *естетску* вредност борбе и страдања у народној епици. Понављање Фићиних ставова на семантичком плану песме доследно призива дух битке, истрајности и епске привржености. Одмах потом, увођењем стиха: „Дача је писао Аглаји Николајевној", долази до наглог прекида тог тоналитета: један једини антропоним – Аглаја Николајевна – својом лирском еуфонијом и значењским набојем дестабилизује успостављени епски регистар.

Управо у томе преокрету открива се аутентични простор Дачине духовности, који стоји насупрот вековној епизацији српске културе[16]. Тај сегмент песме, по свом моделу културно-аристократски, у извесној мери кореспондира и са Винаверовим везивањем аристократизма за друге јунаке *Ратних другова:* тако Драгош из Липолиста раније ратове (балканске) оцењује као „теже *и лепше* (Винавер 2015: 155; курзив наш), док је посебан случај капетан Лајоша Ђула, „из старе грофовске породице"[17].

[16] Споменули смо одређене паралеле које постоје између Винаверових ликова „Даче учитеља" и ликова руске књижевности истакнутих у одабиру Милоша Црњанског. Слично преклапање сензибилитета као да се очитава и поводом сукоба *национално* епског са *страним* лирским елементом. Чини се како „Посланица из Париза" Црњанског у том смислу може бити пример наспраман неутрализацији епског патоса лирском емоционалношћу: „Затрешћу вишње изнемоглом руком, / на градове ваше беле, / да уђуткам једном дречеће гајде / и пијанке невеселе // Осетићете да и вама иде сан / и стојати под небом сузно голи; / и лећи ћете и ви у траву звездану / где ништа више не боли" (Црњански 1993: 83–84).

[17] У песми „Кондотијер", посвећеној мађарском официру који је пребегао на српску страну, Винавер пева из перспективе свог јунака: „Рат припада сад сваком друштвеном слоју / Профанисао се до краја! / О њему сви мисле / И имају свој став према њему. // А некада – рат је био занат. / И прави дубоки увиђај / У његову тамну и дубоку суштину / Имала је породица Ђул, и

„Аглаја Николајевна“ као прималац писма не може, ипак, у потпуности неутрализовати Дачину везаност за подручје родног и националног. Отуд и напомена да су Фићини ставови за Дачу „само делимично тачни“. С друге стране, духовно рађање под окриљем руског елемента, као синонима светости, повратно делује на матерњи елемент. „Наши кротки и храбри војници“ немају свест о својој припадности „свечовечанству“ (Велимировић 2014: 565) кроз пут Русије, али у својим редовима имају појединца који може да схвати и писањем артикулише праву природу њихове борбе.

Занимљив је, притом, један имплицитни идејни преокрет код Станислава Винавера. Свечовечанство, као вид руског месијанизма, не би требало разумети као пут ратног покоравања, већ као духовни препород који полази са словенског Истока. Дача, међутим, обликован епским менталитетом сопственог тла, наставак тог месијанског пројекта замишља управо кроз рат, у којем српска војска учествује као савезник Русије. У том смислу његов лик задобија извесне црте наивности, које подсећају на последњег адресата његових писама. Томе су и посвећене завршне строфе „Даче учитеља“:

„...Када је погинуо Дача
Неко је случајно разгледао његове ствари
Нашао сандук са руским књигама
И много бележака о борбама
И много писама никад непослатих,
Пажљиво преписиваних.
И последње писмо
Звезданоме кнезу Мишкину
Из Достојевског.

Естерхази / И кнез Де Линь / И војвода Роан / И тако неколико породица у свету“ (Винавер 2015: 175–176).

У коме Дача учитељ из Вреоца
Уверава кнеза Мишкина
Да није напустио ниједну реч његове поруке,
Да мора доћи велика душевна свест међу људе
И да су и код нас душе све зрелије
Као никад раније
За огромни сан руске књижевности
За велики завет који се само наслућује
И који се не да изразити речима...“
(Винавер 2015: 172–173)

Завршни стихови „Даче учитеља“ садрже и дискретно назначену поенту о имагинарној моћи читаве песме. Један од најважнијих исказа Винаверовог поетског поступка може се препознати у напомени о спољашњости Дачиних писама. Она су „пажљиво преписивана“, што упућује на посебну бригу о рукопису и форми. Углађени рукопис маркер је аристократске духовности, па није случајно што Достојевски ову особину везује за кнеза Мишкина, који у дому Јепанчиних показује умеће краснописа и имитације потписа игумана Пафнутија (Dostojevski 1977a: 43–45, 69–70). Дачино настојање око преписивања може се, стога, и у овом детаљу разумети као знак донкихотског поистовећивања с литерарним узором[18].

[18] Писмо кнезу Мишкину могло би се узети и као Дачин интелектуални досег у продору ка духовности. Овај момент нарочито је интензивиран мотивом смрти за који је непосредно дат као кулминација једног живота. Љубомир Симовић пише поводом изненадних откровења Винаверовим „ратним друговима“ у кризном времену: „Човеку се отварају тајни извори и тајна знања, пренатална сећања, древни и непознати језици, помоћу којих он општи не са људима, него са животињама, биљкама и незнаним и нечистим силама. Сви Винаверови јунаци, па макар били и необразовани и неписмени, прожети су и просветљени тајним знањима и откровењима и бар у пресудним тренуцима свога живота, или у тренутку смрти, обдарени необичним способностима“ (Симовић 2008: 285).

Још важнија од овог литерарног детаља јесте напомена која се тиче исказа да „писма“ никада нису остала „*непослата*“. На равни спољашњег, рационалног читања, то би значило да су Дачина писма заиста морала бити адресирана, као и сва друга војничка писма с фронта. Ипак, поставља се питање како је уопште могуће адресирање ратне поште ако примаоци нису стварни људи. Другим речима, у рукама се појављује пошта која је већ била отпремљена.

Чини се да овај Винаверов песнички наговештај сенчи Дачин трагички хибрис – веру у непостојеће ликове, која на стварносном плану може упућивати и на симптоме психичке нестабилности. Раније је указано да тип духовности и лиризма Винаверовог јунака представља један од највиших аксиолошких домета. Међутим, поставља се питање да ли је с том духовном висином нужно повезан и донкихотизам који сеже до границе нарушеног душевног здравља, то јест – *идиотства*. Снага духовног живота, дакле, праћена је назнакама психичког пада. На овај начин Винавер „припрема“ појаву посмртног писма упућеног лику који се, осим витешког комплекса, тако још непосредније повезује са Дачом учитељем. Директном призиву Мишкиновог лика претходи пак још један поступак укорењен у „сепаратизму“, односно у индивидуализацији јунака: употребом антропонима „Аглаја Николајевна“ неутралише се епски регистар песме. У завршној строфи, међутим, на делу је обрнут процес – лирско-аристократски комплекс снижава се профанизацијом. О последњем писму стоји:

„У коме Дача учитељ из Вреоца
Уверава кнеза Мишкина“
(Винавер 2015: 172)

Издвајање ова два стиха открива Винаверов поступак који, на семантичком и звучном плану, досеже до границе травестије. Пежоративни призвук „Вреоца“ значењски потискује узвишени

лиризам Мишкиновог имена[19]. Но, остаје питање: О каквој кнежевој „поруци“ је реч?

Најпре ваља указати да се кнежев лик инкорпорира у „Дачу учитеља“ у складу с већ утврђеним корпусом читања. Попут Вере, Настасје Филиповне и Аглаје, и кнез је, током боравка у Швајцарској, „много руских књига прочитао“ (Dostojevski 1977a: 38), међу којима и оне атеистички надахнуте (Dostojevski 1977a: 273), а познат му је, разуме се, и Пушкин (Dostojevski 1977b: 281). Ипак, Достојевски не инсистира на кнежевој учености. Напротив, суштински вид његовог поимања света није везан за интелектуално знање (за разлику од Дачиног настојања), па ни за мисаоне преокупације које би из таквога знања произлазиле. Кнез Мишкин свет и људе „раскрива“ непосредно-интуитивно и, надасве, дубински тачно. Отуд проистиче и утисак *мудрости* који кнез оставља на друге ликове романа када ступа у контакт с њима. Та мудрост се, у општеприхваћеним релацијама, доводи у везу с *поучавањем*[20], па је управо на том месту Достојевски изградио значајан део парадигме о Мишкиновој христоликости.

У том светлу Винаверов исказ „порука“ може се разумети и као „поука“. Садржај кнежеве делатности одређен је четвртим стихом последње строфе („Да мора доћи велика душевна свест међу људе“), док преостали стихови представљају Дачин „одговор“ на идеју коју носи руска књижевност. Једини

[19] Евентуална употреба апозиције: „У коме Дача, учитељ из Вреоца,“ чини се, још више би нагласила овај раскорак.

[20] „ – Ви можда имате и право – осмехну се кнез – ја сам можда збиља филозоф, и ко зна, можда збиља намеравам да другог учим“ (Dostojevski 1977a: 76). На другом месту: „– А да ли се ви што љутите на мене? – запита наједаред као збуњен, али ипак право гледајући свима у очи. – Зашто? – повикаше све три девојке чудећи се. – Па, ето, зато што ја непрестано као да подучавам...“ (Dostojevski 1977a: 80). Достојевски је мотив Христовог – Мишкиновог поучавања извргавао и горким иронијама упереним против људске ограничености у схватању више вредности. Тако, Мишкин говори о деци из швајцарских планина: „То су била деца из оног села, читав чопор, ишла су у школу. Не могу рећи да сам их учио: *а не*, *она су тамо имала учитеља*, *Жила Тибоа;* додуше, учио сам их, али сам више онако био с њима, и све су ми четири године тако прошле“ (Dostojevski 1977a: 86; курзив наш).

аутентичан Мишкинов траг очитава се, дакле, у визији доласка „велике душевне свести међу људе“.

Овај исказ може се разумети и као Винаверово имплицитно позивање на *Идиота*. На чувеној свечаности код Јепанчиних, где ће кнез неспретно разбити кинеску вазу, он говори о карактеру Запада и духовној мисији Русије:

> „Откријте жедним и грозничавим Колумбовим сапутницима обалу Новог света, откријте Русима руски ’Свет’, допустите им да пронађу то злато, то благо, скривено од њега у земљи! Покажите им у будућности препород целог човечанства, и његов васкрс можда само помоћу руске мисли, помоћу руског бога и Христа, па ћете видети какав ће горостас, моћан и правичан, мудар и кротак, да израсте пред задивљеним светом, задивљеним и уплашеним, јер они од нас очекују само мач, мач и насиље, јер, судећи према себи, они не могу да нас замисле друкчије но као варваре... И то је тако досад, али што даље, то све више! И...“ (Dostojevski 1977b: 275).

„Велика душевна свест“ у Винаверовом „Дачи учитељу“ само привидно остаје у оквирима актуелне ратне атмосфере. „Борба за човечанство“, како се истиче у писму Аглаји Николајевној, јавља се као једини истински одговор те свести на све оно што прети људској егзистенцији. Кнежев ентузијастички говор функционише као својеврстан путоказ у том правцу. Премда душевно оболео, Мишкин, упркос сопственом недостатку, прихвата проповед о историјској мисији Русије, што ће се завршити новим епилептичним нападом.

С друге стране, Дачино психичко здравље, сугерисано вером у постојање прималаца писама, не досеже размере кнежеве болести. Ипак, исказ о „душевној свести“ која „мора доћи међу људе“ добија на уверљивости управо захваљујући чињеници да Дача пише из перспективе загробности. Поставља се, стога, питање: Да ли Винавер тиме сугерише како вера у унутрашњу лепоту човека представља извесну победу над смрћу?

Уколико се суди према тоналитету „саучешћа“ који прожима „Дачу учитеља“, као и друге песме *Ратних другова*, одговор би био одричан. Дачино последње писмо у извесној мери антиципира постмодернистички (прозни) мотив пронађеног рукописа. Његова идејна суштина концентрисана је у меланхоличној представи о неколико листова папира – као једином трагу који остаје од читавог људског живота.

„Велику душевну свест“ међу људима, притом, прати и један стилско-цитатни елемент нарочите важности. Он је садржан у последњем стиху, кроз наизглед споредну напомену да се „огромни сан руске књижевности“ „не дâ изразити речима“. Чини се да овај наизглед скрајнути детаљ упућује на нову поетичку усмереност авангардног стваралаштва Станислава Винавера, усредсређену на неповерење у реч као довољно средство израза.

Песнику *Ратних другова* није био стран покушај да кроз судбине својих јунака артикулише и поједине елементе сопственог поетичког система. Реч је о значајном поступку, утолико пре што ова збирка може деловати као повратак традиционалистичкој тематици. Управо тај моменат уочава и Јован В. Јовановић, истичући да је „и ова књига стихова, као и све претходне, само на други начин, својеврсни експеримент, производ песничке лабораторије, песничко испитивање могућности језика, лишена сваке стереотипности“ (Јовановић 2015: 550). Као пример може послужити песма „Ђока Недић, верни виолиниста“, у којој се, по свему судећи, назире имплицитна критика дучићевске лирске архитектонике, уз окретање експресионистичком начину певања и мишљења[21].

Слично тежњи ка новом изразу у песми „Ђока Недић, верни виолиниста“ – која у извесним аспектима може асоцирати и на

[21] „*Ђоки је био туђ учени развој хармоније* / *Који гради мостове преко светова*, / *И у превеликој охолости* / *Напушта све и свакога* [алузија на Дучићеву „Моју поезију“?] // Ђока је био веран, веран до краја / Успомени оца, срцу мајке, / Животу оскудном и чистом / Тужној судбини свога народа, / *И сваком другу* / *И свакој мелодији и звуку* / *И чак и нечујноме слогу сна*“ (Винавер 2015а: 177–178; курзив наш).

концепт Настасијевићеве матерње мелодије – Дача учитељ, као и његов узор кнез Мишкин, остају немоћни да у потпуности изразе „велику душевну свест“. „Техничку“ страну човековог интелегибилног функционисања Винавер је посебно наглашавао и у песничком и у есејистичком раду. О његовом експерименту с језиком, у контексту историјско-лингвистичке борбе, Новица Петковић пише:

> „[З]а песника, он [језик, прим. аут.] ће увек остати крајњи ослонац, једини реалитет у ком може да суделује на деструкцији или оформљењу једног човековог света. Такво схватање језика је једна од основних супозиција Винаверовог књижевног деловања и његових схватања књижевности. У језичкој бици он је водио историјску битку једне литературе за надолазак новог доживљаја света“ (Petković 1968: 41).

Винаверово трагање за новим језичким решењима остварује се на више планова – од лексике до мелодиозности. Свака тачка те језичке „борбе“ усмерена је против немогућности израза. При томе, песник *Ратних другова* препознаје управо у лику кнеза Достојевског онај тренутак у којем се открива граница саопштавања, односно језичке вербализације.

Лав Мишкин осећа радост када може да говори, то јест да речима артикулише садржај свог унутрашњег света, нарочито у контексту повратка у отаџбину:

> „Верујте ми да се самом себи чудим како нисам заборавио да говорим руски. Ето сад говорим с вама, а мислим: ’Па ја то добро говорим’. Можда зато тако много и говорим. Богами, од јуче, непрестано бих да говорим руски“ (Dostojevski 1977a: 29).

Та радост говора произлази из свести о томе колико је тешко пронаћи адекватан израз у правом тренутку.

Структура кнежевих исказа често је интерпункцијски испрекидана, што сведочи о напору артикулације. Он је и сам свестан сопственог недостатка:

> „И ја сам сâм био у таквом положају пре одласка у Швајцарску, тако сам трабуњао без везе, *хоћу нешто да кажем*, *а не могу* (Dostojevski 1977a: 343; курзив наш).

Напослетку, вербални комуникацијски фактор не само да одређује свакодневне односе у кнежевом животу, већ суштински обликује и његову структуру свести у односу на појаву и понашање:

> „– Не, збиља, *боље је да ипак говорим!* – настави кнез са новим грозничавим полетом, некако нарочито поверљиво и чак интимно обраћајући се чичици. – Аглаја Ивановна ми је јуче забранила да говорим, па ми је чак набројила теме о којима не смем говорити; она зна да ја са тим темама испадам смешан! [...] Моје понашање је увек наопако, а то изазива смех и понижава идеју. И осећање мере ми недостаје, а то је важно, то је управо главно... И врло добро знам да је боље да седим и да ћутим. Кад се узјогуним и ћутим, онда изгледам чак и врло мудар, а осим тога размишљам. Али сад је боље да говорим. Почео сам да говорим с тога што ви тако дивно изгледате; ви имате дивно лице! Јуче сам Аглаји Ивановној дао реч да ћу цело вече ћутати“ (Dostojevski 1977b: 283–284; курзив наш).

Може деловати занимљиво да је управо ову борбу с језиком Винавер повезивао и са самим Достојевским. У тексту „Један Достојевсков план за роман *(Живот великог грешника)*“ он истиче:

> „Из масе примедаба види се да се Достојевски, чак и када је имао јасну представу о својим јунацима, бојао да је *речима прецизира*, а још мање *дефинише речима*, већ је гледао интуитивно, оно што му је у даном тренутку стајало на

> расположењу (сукобима, лиризмом, мистиком, реалистичким детаљима), да нагласи, али не и да исцрпе њихову суштину“ (Винавер 2012: 340; курзив ауторов).

Оваква теоријска интерпретација једне од кључних одлика Достојевсковог опуса може се разумети и као показатељ Винаверовог читања *Идиота*. Препознавање те поетичке црте успоставља и ширу књижевноисторијску линију коју авангардни писци наглашавају, видећи у Достојевском претходника који је проблематизовао несвесно, ирационално, мистичко и дубинске слојеве човековог бића. Инкорпорирајући Мишкинове тешкоће са речима у песму „Дача учитељ“, Винавер у још једном карактеристичном детаљу успоставља паралелу између ова два лика.

Поставља се, стога, питање: Каква је, у односу на (не)могућност израза, судбина „велике душевне свести“? Уколико не постоји изречена порука о „земаљском рају“, онда, посматрано у витгенштајновским координатама релација, ни сâм рај не може бити мишљен као доступна стварност. Тако један наизглед споредан детаљ Винаверове песме не само да призива искуство руске књижевности, већ доводи до пуне артикулације смисао „велике душевне свести“ међу људима.

Њено остварење не само у делатном, већ и у артикулацијском погледу, остаје немогуће. Дачина смрт и последње писмо, у форми пронађеног рукописа, додатно наглашавају Винаверову црту антрополошког песимизма. Као једина сведочанства племените стваралачке тежње остају писма – односно, на поетичком нивоу, књига као залог духовности. О „великој душевној свести“ можда најупечатљивије сведоче речи супруга Аделаиде Јепанчине, кнеза Ш., у значењској сагласности с поентом Винаверове трагедије о учитељу из села Вреоца[22].

[22] „ – Драги кнеже – прихвати кнез Ш. некако обазриво, измењавши погледе с неколицином присутних – рај на земљи се не постиже тако лако, а ви као да рачунате на рај; рај је потешка ствар, кнеже, много тежа него што се чини

Ипак, непостигнути рај у Винаверовој песми опстаје као „рајска“ представа друге врсте. Тај момент непосредно је повезан с идејом књиге као залога духовног у човеку.

На самом почетку „Даче учитеља“ указано је на несклад између Дачине спољашње појавности, обележене малограђанским навикама, и његове потребе да чита велике писце руске књижевности. Тај раскорак између понашања и унутрашње духовне оријентације додатно је наглашен чињеницом да прво припада јавном, друштвеном плану, а друго приватном, „читалачком“ кругу. Такође је истакнуто да се ова изразита амбиваленција разрешава у оквиру једног вида метафикционалности. О чему је, дакле, реч?

Дача је, несумњиво, јунак којег је Станислав Винавер обликовао у збирци *Ратни другови*. „Протагонисти“ своје поезије Винавер приписује високу аксиолошку свест утемељену у читању класичне руске књижевности, пре свега Достојевског. Та чињеница упућује на дух стваралаштва Достојевског, и златног доба руског романа уопште. У томе контексту може се указати на једну од његових основних константи: бригу за судбину „малог“ човека, маргинализованог и скрајнутог. Често прожета хришћанском осећајношћу, класична руска књижевност почива на уверењу да човек није истоветан сопственом испољавању, те да се иза његових поступака и мисли, ма колико они били противречни, крије унутрашња, правична намера. Руска литература одређена је свешћу о нужности одбране човека.

Управо овакво двојство сусрећемо у лику Даче учитеља. Његове политичке махинације, као и имплицитно сугерисана бирократска нарав, упућују на човека од којег треба зазирати. Међутим, исти лик, како Винавер истиче, „зна у прсте“ „Достојевског, Толстоја, Тургењева“. Руска литература, дакле,

вашем дивном срцу. Него, боље оставимо тај разговор, јер ћемо се опет сви збунити, а тада...

– Хајдемо да слушамо музику – оштро проговори Лизавета Прокофјевна љутито устајући с места.

За њом и сви остали одоше“ (Dostojevski 1977b: 28).

делује као простор искупљења његове духовне индивидуалности. Управо у том контексту треба разумети и Дачину потребу да пише писма јунакињама омиљених романа. Да ли, онда, иза те конкретности стоји и једна имплицитна порука?

Дача, у односу на двоструког сопственог испољавања – истовремено и позитивног и негативног – као личност бива „оправдан“ унутар хоризонта руске књижевности као њен аутентични јунак.

Другим речима, назнака метафикционалности може се уочити у идеји да Дача сâм бира чији ће књижевни лик постати.

Винавер у *Ратним друговима* обликује лик донкихотског маштара који, уз наговештаје психичке рањивости, верује у оно што не постоји. Насупрот томе, дух руске књижевности сугерише да се и у паланачком интриганту може открити човек *достојан* људског *достојанства*, појединац који управо у раскораку између превртљивости и читања Достојевског проналази могућност да постане јунак руске литературе.

* * *

У својим размишљањима о проблему рајског у *Идиоту*, Драган Стојановић као „немалу тајну уметности Достојевског“ издваја способност да се изрази радост постојања упркос чињеници да је „живот само пакао болно осујећених и сукобљених страсти, убилачких и самоубилачких порива, грамзивости, похоте, неповерења, лажи, гротескних бесмислица, баналности...“ (Стојановић 2022: 143–144). Таква филозофска перспектива доводи до парадоксалног увида да је „рај пакао“ (Стојановић 2022: 144). Поставља се, стога, питање да ли дијалектика живота у непрекидном смењивању позитивних и негативних садржаја, у коначном исходу подразумева прихватање и једног и другог. Достојевски, чини се, *Идиотом*, али и другим својим романима, на то питање даје недвосмислен потврдан одговор.

Винаверова транспозиција овакве идејне усмерености у сопствени мисаони и поетолошки оквир отуд делује занимљивије. Како је већ указано, песникова емпатија према

јунацима – „ратним друговима“ – не води ка трансцендентној утеси, већ се остварује у тону саучешћа. Такав исход може деловати изненађујуће, нарочито ако се има у виду да је књига на коју „Дача учитељ“ највише реферира – *Идиот* – у Достојевсковом искуству по повратку у Русију била повезана с посебним видом *религијске утехе* (уп. Григорјев 2016: 34). Поставља се, стога, кључно питање: Како функционише механизам утехе у поетском свету у којем и Дача учитељ и кнез Лав Николајевич Мишкин, упркос интензивном духовном животу, окончавају трагично?

Суштина Винаверове интертекстуалне мреже засноване на позивању на *Идиота*, као и судбина Достојевсковог јунака, не могу се у потпуности разумети ако се проблем постави искључиво у хоризонту трагичког исхода. И Винавер и Достојевски есенцијалност својих ликова темеље не на њиховој смрти, већ на њиховом животу. Стога се трагика не може посматрати као коначно значење у делу које се ослања на хришћански духовни модел.

Уколико се осврнемо на оно што испуњава живот кнеза Мишкина, уочава се да искрено уважавање од стране других ликова надвладава негативне поступке уперене против њега. Тај моменат функционише као континуирани подтекст „Даче учитеља“, одражавајући се у Дачином писању „тургењевљевских“ писама непостојећим Рускињама. На поетичком плану, мотив писама приближава се теми авангардног донкихотизма, чак и када се из те сензибилности изоставе историјско-витешки елементи. Сходно томе, значај Даче као лирског јунака не произлази из његове погибије, већ из начина на који је његов живот обликован. Тај живот не може се свести на трагичност само зато што је прекинут, нити због назнака „идиотства“. Напротив, донкихотизам као основни облик духовности испуњава његово постојање и посредује у преносу идеалистичког система Достојевсковог романа.

Књижевноисторијска чињеница да авангарда тежи полемичком односу према религијској тематици остаје несумњива. Тим пре је уочљиво да се религијски мотиви јављају

као део ширег експерименталног поетичког поља. У том контексту, Радован Вучковић говори о Винаверу у категоријама „теистичког егзистенцијалистичког езотеризма, што се наслања на наше језичке и књижевне моделе и на поимање језика у смислу антифункционалистичког спиритуализма“ (Вучковић 2011: 193).

Винаверов случај, посматран у оквиру целокупног опуса, није усамљен. Ипак, остаје дилема: Може ли се „Дача учитељ“ посматрати као остварење које само привидно припада овом моделу? Религијски елементи, како је већ истакнуто, у периоду авангарде пролазе кроз нову уметничку обраду. Међутим, остаје отворено питање да ли се тај процес може у потпуности поистоветити с обликом идеализма који измиче строго уметничком оквиру и у себе укључује егзистенцију као вредност „лепог“ у ширем, не искључиво естетском смислу.

Винавер је у „Дачи учитељу“ посегао управо за оваквим обликом изванууметничке лепоте, која не носи ни строго теолошка ни филозофска обележја. Она сведочи о постојању дубљег, искуственог слоја лепог, дубљег од оног који уметност, авангардна или било која друга, може у потпуности да обухвати. Интертекстуална мрежа „Даче учитеља“ рефлектује искуство једне од најзначајнијих књига о лепоти, конкретизујући тако Винаверово разумевање донкихотизма.

Литература / References

Бојанић Ћирковић, Мирјана Д. (2017). *Типологија читалаца у романима Милорада Павића у контексту савремених теорија читања* [*Typology of readers in the novels by Milorad Pavić in the context of modern theories of reading*]. Докторска дисертација. Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет. (In Serbian.)

Буњин, Иван Алексејевич. (2010). *Господин из Сан Франциска: изабране приче 1894–1920* [*The Gentleman from San Francisco: Selected Stories 1894–1920*]. Прир. Никола Дробњаковић, прев. Никола Николић и др. Београд: Бернар. (In Serbian.)

Велимировић, Свети владика Николај. (2014). „Достојевски и Ниче“. У: Свети владика Николај Велимировић. *Сабрана дела*, том 2 [“Dostoevsky and Nietzsche”. In: Saint Bishop Nikolay Velimirović.

Collected Works, Volume 2]. Шабац: Глас цркве; Соко: Манастир Светог Николаја. 556–574. (In Serbian.)

Винавер, Станислав. (1975). *Критички радови Станислава Винавера* [*Critical works of Stanislav Vinaver*]. Прир. Павле Зорић. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност. (In Serbian.)

Винавер, Станислав. (2012). *Душа*, *звер*, *свест: есеји о европској и светској књижевности* [*The Soul*, *The Beast*, *The Consciousness: Essays on European and World Literature*]. Прир. Гојко Тешић. Дела Станислава Винавера, књ. 7; Београд: Службеник гласник, Завод за уџбенике. (In Serbian.)

Винавер, Станислав. (2015). *Европска ноћ: сабране песм*е [*European Night: Collected Poems*]. Прир. Гојко Тешић. Дела Станислава Винавера, књ. 10. Београд: Службеник гласник, Завод за уџбенике. (In Serbian.)

Вранеш, Бранко М. (2012). „Тужна срећа последњих витезова: Андрићев Ћамил и кнез Мишкин Достојевског“. У: *Иво Андрић у српској и светској књижевности* [“The Sad Happiness of the Last Knights: Andrić’s Ćamil and Dostoevsky’s Prince Myshkin”. In: *Ivo Andrić in Serbian and World Literature*]. Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 15–17. 9. 2011; 41/2. Београд: Међународни славистички центар. 105–121. (In Serbian.)

Вранеш, Бранко. (2022). *Витезови модернизма: витешки идеал у српском и светском роману XX века* [*Knights of Modernism: The Chivalric Ideal in the Serbian and World Novel of the 20th Century*]. Нови Сад: Академска књига. (In Serbian.)

Вулетић, Витомир. (2014). *Тургењев и племићка гнезда* [*Turgenev and the Noble Nests*]. Нови Сад: Академска књига. (In Serbian.)

Вучковић, Радован. (2011). *Поезија српске авангарде* [*Poetry of the Serbian Avant-Garde*]. Београд: Службени гласник. (In Serbian.)

Григорјев, протојерej Дмитриј. (2016). *Достојевски и црква* [*Dostoevsky and the Church*] Прев. с руског Мирјана Грбић. Београд: Логос. (In Serbian.)

Делић, Јован. (2015). „*Ратни другови* Станислава Винавера“. У: *Поезија и модернистичка мисао Станислава Винавера: зборник радова* . [“War Comrades of Stanislav Vinaver”. In: *Poetry and Modernist Thought of Stanislav Vinaver: Collection of Works*]. Ур. Предраг Петровић. Београд: Институт за књижевност и уметност; Шабац: Библиотека Шабачка. 149–190. (In Serbian.)

Зерчанинов, А. А.; Рајхин, Д. Ј.; Стражев, В. И. (1947). *Руска књижевност: од Гогоља до Чехова* [*Russian Literature: From Gogol*

to Chekhov]. Редакција проф. Н. Л. Бродскога. Београд : Просвета. (In Serbian.)

Јовановић, Јован, В. (2015). „Винаверова поезија и модерни песнички правци“. У: *Заноси и пркоси Станислава Винавера: критичари о делу Станислава Винавера* [“Vinaver’s poetry and modern poetic trends”. In: *The Passions and Defiances of Stanislav Vinaver: Critics on the Work of Stanislav Vinaver*]. Дела Станислава Винавера, књ. 18. Београд: Службеник гласник, Завод за уџбенике. 523–568. (In Serbian.)

Јовић, Бојан М. (2015). „Први светски рат као формативни принцип групне динамике и поетике првог таласа српске авангарде“. У: *Велики рат и српска авангарда; Први светски рат и српска књижевност; Два века од Вукове* Мале простонародне славеносрпске пјеснарице [“The First World War as a formative principle of group dynamics and poetics of the first wave of the Serbian avant-garde”. In: *The Great War and the Serbian Avant-garde; The First World War and Serbian Literature; Two Centuries since Vuk’s* Little Folk Slavonic-Serbian Poems]. Научни састанак слависта у Вукове дане. Београд: Међународни славистички центар, 2/44. 253–262. (In Serbian.)

Павловић, Миодраг. (1981). *Есеји о српским песницима* [*Essays on Serbian poets*]. Изабрана дела Миодрага Павловића, књига трећа. Београд: „Вук Караџић“. (In Serbain.)

Петров, Александар. (1996). *Српски модернизам: гласници*, *гласила*, *студије* [*Serbian Modernism: Messengers*, *Media*, *Studies*] Београд : Просвета. (In Serbian.)

Раичевић, Горана С. (2015). „Велики рат и српска авангарда“. У: *Први светски рат и српска књижевност; Два века од Вукове* Мале простонародне славеносрпске пјеснарице [“The Great War and the Serbian Avant-Garde”. In: *The First World War and Serbian Literature; Two Centuries Since Vuk’s* Small Folk Slavonic-Serbian Poem]. Научни састанак слависта у Вукове дане, 2/44. Београд: Међународни славистички центар. 263–274. (In Serbian.)

Симовић, Љубомир. (2008). *Дупло дно* [*Double Bottom*]. Одабрана дела Љубомира Симовића, књига 7. Београд : Београдска књига. (In Serbian.)

Стојановић, Драган. (2022). *Рајски ум Достојевског* [*Dostoevsky’s Paradise Mind*]. Београд: Досије студио. (In Serbian.)

Тешић, Милосав. (2016). *Певање и мера* [*Singing and Measure*]. Београд: Службени гласник. (In Serbian.)

Хамовић, Драган. (2015). „Обнова епског импулса у поставангардној поезији Станислава Винавера“. У: *Поезија и модернистичка мисао Станислава Винавера: зборник радова* [“Revival of the Epic Impulse in the Post-Avant-Garde Poetry of Stanislav Vinaver”. In: *Poetry and Modernist Thought of Stanislav Vinaver: Collection of Papers*]. Ур. Предраг Петровић. Београд: Институт за књижевност и уметност; Шабац: Библиотека Шабачка. 209–222. (In Serbian.)

Црњански, Милош. (1993). *Лирика* [Miloš Crnjanski, *Poetry*]. Београд: Задужбина Милоша Црњанског, БИГЗ, СКЗ, [Lausanne] L’Age d’Homme. (In Serbian.)

* * *

Crnjanski, Miloš. (1992). *Ispunio sam svoju sudbinu* [*I Have Fulfilled my Destiny*]. Prir. Zoran Avramović, pogovor Nikola Milošević. Beograd: BIGZ, SKZ, Narodna knjiga. (In Serbian.)

Čehov, Anton Pavlovič. (1990). *Pripovetke* [Anton Chekhov, *Stories*]. Prev. Milosav Babović i dr. A. P. Čehov. Sabrana dela, knjiga osma. Beograd: Jugoslavijapublik; Čakovec: Zrinski. (In Serbian.)

Dostojevski, Fjodor Mihajlovič. (1977a). *Idiot* [*Idiot*]. Knjiga I. Prev. Jovan Maksimović, redaktor prevoda Petar Mitropan. Beograd: Rad. (In Serbian.)

Dostojevski, Fjodor Mihajlovič. (1977b). *Idiot* [*Idiot*]. Knjiga II. Prev. Jovan Maksimović, redaktor prevoda Petar Mitropan. Beograd: Rad. (In Serbian.)

Eco, Umberto. (1979). *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*. Bloomington: Indiana University Press.

Gazdanov, Gajto. (2000). *Istorija jednog putovanja* [*The History of a Journey*]. Prev. sa ruskog Duško Paunović. Beograd: Paideia. (In Serbian.)

Lotman, Jurij Mihajlovič. (2017). *Besede o ruskoj kulturi: svakodnevica i tradicije ruskog plemstva (XVIII vek – početak XIX veka)* [*Discourses on Russian Culture: Everyday Life and Traditions of the Russian Nobility (XVIII century – beginning of the XIX century)*]. S ruskog prev. Zorislav Paunković. Novi Sad: Akademska knjiga. (In Serbian.)

Ljermontov, Mihail Jurjevič. (1963). *Junak našeg doba* [*A Hero of Our Time*]. Prev. Miloš Moskovljević. Beograd: Rad. (In Serbian.)

Petković, Novica. (1968). „Varijacije Vinaverovih tema“. У: *Artikulacija pesme* [“Variations on Vinaver’s Themes”. In: *The Articulation of a Poem*]. Sarajevo: Svjetlost. 27–68. (In Serbian.)

Puškin, Aleksandar Sergejevič. (1979). *Lirika* [Alexander Pushkin, *Lyrics*]. Sabrana dela Aleksandra Puškina u osam knjiga, redakcija dr Milorad Pavić, knjiga prva. Beograd: Rad. (In Serbian.)